

ВІДГУК

**офіційної опонентки докторки філософських наук
ГОРОХОЛІНСЬКОЇ ІРИНИ ВОЛОДИМИРІВНИ
на дисертацію БРИЛЬОВА ДЕНИСА ВАЛЕНТИНОВИЧА
«Історія ісламу в Україні кінця ХІХ – початку ХХІ століть»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук зі
спеціальностей 09.00.11 – релігієзнавство та 09.00.14 – богослов'я**

Українська релігієзнавча наука доволі цілісно й скурпульозно, із застосуванням різних методологічних та дисциплінарних підходів, а також беручи до уваги широкий тематичний спектр, досліджує історію, історіософію та світоглядну думку християнства в Україні. В останні роки богословська наукова спільнота долучає до цих напрацювань і власні, теологічні, праці, що репрезентують богословську аналітику християнської віроповчальної та соціальної проблематики загалом та її українських контекстів.

Тим часом уявлення про іслам як не настільки поширену в Україні релігійну традицію зумовили, вочевидь, ситуацію, за якої ця світова релігія набагато менше досліджується в нашій країні. За винятком окремих дослідників (як-от, М. Якубович, І. Козловський, А. Арістова, О. Богомолів, Р. Халіков, М. Кирюшко та деякі інші), котрі мають окремі публікації в царині історії, політології чи філософії ісламу в Україні, багато хто з релігієзнавців оминають увагою цей важливий чинник українського релігійного життя або ж тільки маркерно, побіжно імплементують до досліджень, спрямованих в основі своїй на інші предметні сфери. А проте, іслам є традиційною релігією для частини населення України в Криму, у південно-східних регіонах України тощо.

А в умовах, коли саме ці регіони особливо потерпають від гібридних кремлівських і прокремлівських зазіхань (інформаційних, ідеологічних та ін.) і реальних військових протистоянь (на теренах ОРДЛО), що в наративі агресора декларуються як нібито зумовлені гуманітарними інтенціями

(«порятунк», «допомога», «відновлення справедливості» тощо), – вивчення релігійності (і ісламської, відповідно) є гіперактуальною. Адже релігійність часто є мотивом соціально релевантних суджень та дій особистостей, які сповідують певні норми й віроповідні постулати і визнають моральний авторитет релігійного лідера своєї спільноти. Тому, без сумніву, й історіософія ісламу в Україні, і політологічний, культурологічний, антропологічний аналіз історії мусульманства в нашій країні – тема актуальна як в ідейно-теоретичному вимірі (усунення наявних лакун в українській релігієзнавчій науці цілісними, а не суто поодинокими науковими роботами), так і практичному (осмислення цілої низки аксіомотивуючих колізій поведінкового й соціального вибору). А щодо актуальності (в українському контексті) цілісних розвідок, спрямованих на теологію ісламу, годі й сумніватися: їх є критично мало (якщо не сказати, що вони майже відсутні). Тож намір дисертанта докторською (а отже, методологічно цілісною та комплексною) роботою частково компенсувати брак таких напрацювань – вартий схвалення і є евристичною дослідницькою інтенцією.

Рецензована дисертація логічно структурована відповідно до обраної теми; мета й завдання роботи співзвучні з її структурою; пункти наукової новизни здебільшого переконливі, особливо, з огляду на впровадження в науковий обіг раніше не досліджуваних архівних матеріалів та свідчень. Апробація результатів дослідження – масштабна; схвально, що дисертант має декілька англомовних публікацій у часописах, індексованих у наукометричній базі Scopus.

Перший розділ дисертації присвячено методологічній стратегії та джерельним, ідейно-критичним, академічно-науковим основам формування здобутого в дисертації масиву релігієзнавчо-богословських знань. Дисертант традиційно вдається спершу до розкриття стану наукової дослідженості обраної ним предметності; далі аналізує джерела, безпосередньо пов'язані з темою, і експлікує те, як наявний дискурс та накреслена ним методологія

реалізуються у змісті дисертаційної роботи. Окремі роботи, зокрема доробок Інституту сходознавства імені Агатангела Кримського ІАН України, дістають більш детальну характеристику; інші (виправдано) лише класифікуються відповідно до тематичних векторів, котрі ними розкриваються. Погоджуємося із твердженням автора, що «в сучасній національній релігієзнавчій науці вкрай мало досліджень ісламської спільноти за допомогою антропології чи соціології релігії» (дисертація, розділ I, параграф 1.1.). Це звучить як завдання та настанова для розвитку ісламознавчих студій в українському релігієзнавстві, зокрема і як певне самозобов'язання для дисертанта, котрий здійснює докторське дослідження в царині релігієзнавства із застосуванням міждисциплінарної методології. Здобувач описує ті архівні матеріали, які він впроваджує вперше до наукового обігу, і це, звичайно ж, значно збагачує дискурс та релігієзнавчу науку. При описі методології здійснюється компетентне обґрунтування найадекватніших завданням дисертації методологічних підходів та когнітивно функціонального поняттєво-категоріального апарату.

Другий розділ наукової роботи становить історичний екскурс до життя мусульманських спільнот на теренах України (друга половина XIX – друга половина XX ст.). Власний аналіз, проте, дисертант розпочинає із більш ранніх часів історії ісламу в Україні, а саме згідно з його ж твердженням враховує «давнію історію присутності мусульман на цих територіях» (розділ 2, параграф 2.1.). Міркуючи про шлях «проникнення» ісламу на українські терени, здобувач здійснює історичну аналітику, поєднуючи її із історіософськими та культурологічними ракурсами. Доволі продуктивним у цьому розділі видається опис певних освітніх, побутових та соціально-економічних колізій життя мусульманських спільнот, а також розкриття особливостей та можливих ускладнень здійснення такого важливого елемента віроповчально-ритуальної практики ісламу, як паломництво. Доволі детально та у проблемному ключі Денис Брильов розкриває віхи історії мусульман в Україні радянської доби. Нам видається слушним зроблений на

ґрунті вивчення архівних матеріалів висновок, що в радянський час «на рівні державної політики іслам в Україні активно витіснявся в нелегальне поле, незважаючи на наявність великих мусульманських діаспор» (розділ 2 дисертації, параграф 2.2.). Вивчення цього періоду історії релігій в Україні очевидно продемонструє багато схожих тенденцій у буттєвості різних релігійних спільнот. Але мусульманська історія в Радянській Україні – це тема, здатна посприяти цілій низці важливих у практичній культурно-соціальній площині висновків, зокрема, й щодо буття кримських татар та їхніх прав як корінного етносу Криму.

У третьому розділі дисертації Денис Брильов на міждисциплінарній основі аналізує: проблеми інституалізації ісламу в Україні; освітні вияви соціальної активності мусульманських громад; культуру мусульманської повсякденності в синергії з економічними передумовами її самотності; різні вектори інших форм соціального служіння мусульман. Зокрема, перший параграф окреслює конституювання тих чи інших духовних управлінь мусульман; він містить аналітичну експертну оцінку їхньої діяльності в єдності політичних, релігійних, соціальних аспектів. Ідеться, наприклад, про Управління мусульман Криму (ДУМК), Духовне управління мусульман України (ДУМУ), Духовне управління мусульман України «Умма», «Київський Муфтіят», Духовний центр мусульман Криму (ДЦМК), Центральне духовне управління мусульман «Таврійський муфтіят», Всеукраїнське духовне управління мусульман «Єднання»; а також про українські вектори діяльності таких міжнародних мусульманських релігійних спільнот, як Транснаціональна суфійська мережа ал-Ахбаш, Асоціація «Брати-мусульмани» та організація Хізб ут-Тахрір ал-Ісламі.

Продуманим та змістовним є й аналіз системи ісламської релігійної освіти в Україні, осмислення якої дисертант залучає у загальносвітовий контекст. До певної межі погоджуючись із тезою про те, що в довколаосвітній царині «траплялись випадки відкритого ігнорування інтересів нехристиянських конфесій, зокрема мусульман, які досягали різних

форм ісламофобії» (розділ 3, параграф 3.2.), усе ж мусимо зробити застереження: такий стан речей не характеризує виключно Україну, а є, на жаль, хвилеподібною (інколи медіа-зумовленою) реакцією спільнот тих країн, де мусульмани становлять меншість. До того ж, проблема організації мусульманської релігійної освіти ще інакше виглядає при усвідомленні того, що й питання християнської релігійної освіти в Україні перебувають тільки у фазі пошуку способів розв'язання багатьох конфліктних чи контраверсійних аспектів. Дисертант аналізує значну кількість предметного матеріалу щодо діяльності конкретних мусульманських шкіл, освітніх спільнот, стратегічних ліній їхнього менеджменту й ідейних орієнтирів.

Як частина аналізу побутового життя мусульман в Україні доволі яскравим видається параграф щодо вивчення халяльної індустрії та ринку послуг для мусульман відповідно до їхніх віросповідних запитів та потреб. Завершує третій розділ параграф, присвячений обміркуванню соціального служіння мусульман. Дисертант істотну увагу приділяє питанням в'язничного капеланства та контурно окреслює філантропічні ініціативи мусульман України й стан справ щодо військового капеланства, зокрема, згадує про створену в ДУМУ «Умма» спеціальну керівну структуру щодо регулювання діяльності мусульманського військового капеланства.

Четвертий розділ дисертації у певних своїх блоках, на наш погляд, доволі контраверсійний, дискусійний. Відкриває його параграф, де Денис Брильов, як видається, витлумачує причини саме «русофонності» українського мусульманського дискурсу. Зважаючи на те, що державною мовою в Україні є саме українська мова, то й для розвитку, наприклад, релігійних освітніх закладів чи поступу мусульманської богословської науки важливим є поставлене здобувачем питання про місце ісламського дискурсу між російською та українською мовами. На це питання автор роботи дає свою побіжну відповідь, котра, напевно, все ж більше є констатацією наявного стану речей – без окреслення можливих конструктивних тенденцій змін у майбутньому. Другий параграф цього розділу стосується саме

теологічного дискурсу ісламу. Тут розкривається низка богословських категорій та концептів, резонансних для мусульманської думки в Україні. Останнім параграфом дисертації є важливий блок проблем політичного дискурсу українського ісламу, що його дисертант розв'язує не в менш полемічний, на наш погляд, спосіб (хоча розуміємо, що висновки такого ґатунку можуть різнитися через відмінності системи цінностей дисертанта та опонента).

Висновки з дисертаційної праці корелюють із дослідницькими завданнями, вони змістовні, концептуальні та переконливі для обраної автором ідейно-методологічної площини.

Поряд із відзначенням переваг дисертаційного дослідження, висловимо й низку зауваг, рекомендацій та проблемних питань:

1. У вступі до роботи, в частині опису методології, дисертант зазначає, що «методологічною основою дослідження є *епістемологічний анархізм* П. Феєрабенда, звернення до принципу *неспівмірності* якого дозволяє уможливити використання в рамках одного дослідження наукових та богословських методів». Однак потребує уточнення й прояснення – як саме, в який спосіб цього досягає дослідник? Як це простежується в «дизайні» та смислових акцентах дисертації? Адже ця доволі важлива методологічна лінія залишилася поза полем зору дисертанта у параграфі, власне присвяченому методології. А проте, саме її експлікація дала б змогу чіткіше увиразнити поєднання в дослідженні богословської і релігієзнавчої компонент.
2. Параграф 1.1. першого розділу дисертації містить цікавий аналіз рівня «розробки» проблеми дослідження в науковому дискурсі. Але дискусійною видається необхідність саме в цьому параграфі описувати й напрацювання самого дисертанта, тим паче, що вони кристалізуються публікаціями, які лягли в основу власне цього

дисертаційного дослідження. Тим часом призначення подібних параграфів – продемонструвати, що саме було зроблено іншими науковцями «до» дисертанта й окреслити на цьому ґрунті ніші власних дослідницьких перспектив.

3. Залишається відкритим питання, чому у параграфі щодо джерельної бази дослідження Денис Брильов зупинив свою дослідницьку увагу лише на архівних матеріалах і так званих «наративних» джерелах (промовах, епістолярії тощо). В силу того, що дисертація виконується в дисциплінарній орбіті саме філософського релігієзнавства (на здобуття ступеня доктора філософських наук) і богослов'я, вважаємо за необхідне проаналізувати також і ті джерела, які засвідчують не тільки її історичну орієнтацію, а й світоглядно-аксіологічну, доктринальну тощо.
4. У параграфі 1.3., де дисертант описує методологію дослідження, відобразилися не всі окреслені у вступі (в блоці методології) принципи дослідницької роботи. Ба більше, нам видається за доцільне у докторському дисертаційному дослідженні не тільки описати використовувані автором вже сформовані методологічні прийоми, а й сформулювати ідейно-методологічну ідентичність власної концепції.
5. В другому розділі дисертації доволі значна увага приділяється аналізу архівних матеріалів. Віддаючи належне важливості введення в дискурс цих джерел, все ж вважаємо, що подекуди Денис Брильов надміру захоплюється їх прямим цитуванням (цитати є доволі об'ємними), і в цих випадках дещо бракує власних міркувань, коментарів поміж таких фрагментів цитат.
6. Доволі тенденційними видаються висновування дисертанта щодо діяльності Духовного управління мусульман України «Умма» та його лідера Саїда Ісмагілова. Без конкретної аналітики

різноманітних аспектів діяльності цієї організації, тільки із побіжним їх перерахунком, автор доволі багато часу приділяє на розв'язання проблеми, як нам видається, «конспірологічних» її зв'язків з іншими мусульманськими організаціями світу, «діяльність яких визнана терористичними» та проблемам організаційного характеру, оминаючи увагою важливі власне релігійні, соціальні, культурні, освітні, наукові, просвітницькі, медійні ініціативи шейха Саїда та його релігійної громади.

7. У частині осмислення соціального служіння є певна диспропорція щодо аналізованих блоків цієї тематичної лінії. Просимо дисертанта роз'яснити: чому саме проблема в'язничного капеланства найгрунтовніше дістала висвітлення саме тут, поряд із доволі побіжною згадкою про військове капеланство та діяльність в цьому контексті Духовного управління мусульман України «Умма» й ще меншої увагою до аспекту благодійної діяльності мусульман України?
8. У параграфі щодо ісламу в Україні та проблеми української і російської мови дисертант вказує на переважну «російськомовність» мусульман України і, відповідно, російськомовність ісламського дискурсу в нашій країні. Чи не вбачає дисертант у цьому певних перешкод на шляху подальшої розбудови мусульманської богословської науки та освіти в Україні, де законодавство санкціонує дедалі активніше включення різних сфер громадянського суспільства в повноцінне володіння державною мовою та її використання (при гарантії поваги до мов національних меншин)?
9. Хочемо уточнити в автора роботи щодо концептуального змісту поняття «теологічний дискурс українського ісламу». За якими критеріями богословські роботи чи ідеї слід кваліфікувати саме як належні до «українського» ісламу?

10. Вбачаємо певне смислове «пересмикування» у висновках щодо нібито «націоналістичної» риторики шейха Саїда Ісмагілова, до чого автор вдається в останньому параграфі роботи. Оцінюючи її саме як патріотичну, а не націоналістичну, зауважимо, що навіть у цитаті, наведеній дисертантом нібито на підтвердження свого маркеру про «націоналізм», йдеться про «примирення» різних народів, а поняття «супер-етнос» тут очевидно розуміється не як «вибраний народ», а як відповідальне, толерантне громадянське суспільство, громадянська нація, адже відомо, що українською мовою приставка «супер» перекладається й як «понад». Тобто йдеться про надетнічне громадянське суспільство, об'єднане певною системою спільних цінностей при відмінностях у вірі та етнічній належності.
11. Новизна релігієзнавчої складової дослідження значно б доповнилася, якби дисертантові вдалося імплементувати не тільки зусилля теоретичної, але й прикладної, емпіричної соціології для розв'язання дослідницьких завдань. Адже при вивченні історії ісламу в Україні на початку XXI ст. цікавим було б соціологічне дослідження, зокрема, яке розкрило б бачення мусульманами України їхнього ставлення до тих питань, що закладені в дисертації як провідні проблеми третього та четвертого розділів.
12. Вважаючи, що міждисциплінарні дослідження в сучасній науці є найбільш продуктивними і вбачаючи в рецензованій роботі приклад такого дослідження на межі історії, історіософії, богослов'я та культурології, все ж мусимо вказати на необхідність чіткішого збереження рівноваги між цими дисциплінарними підходами, особливо зважаючи на те, що дисертація виконується в конкретній галузі та спеціальностях.

Але попри висловлені зауваження та рекомендації, знайомство з авторефератом, дисертацією та публікаціями автора дають підставу для висновку про те, що робота Брильова Дениса Валентиновича «Історія ісламу в Україні кінця XIX – початку XXI століття» є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство та 09.00.14 – богослов'я.

Докторка філософських наук,

доцентка кафедри філософії та культурології

Чернівецького національного університету

імені Юрія Федьковича

Ірина Горохолінська

Підпис *Горохолінської І.*
Ученый секретар Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
Гороховська Н. С.
30 квітня 2021

